

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken

Leeuwen, M. van

Citation

Leeuwen, M. van. (2015, April 16). *Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken*. LOT dissertation series. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/32770>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/32770>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/32770> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Leeuwen, Maarten van

Title: Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken

Issue Date: 2015-04-16

Hoofdstuk 5

Een diachroon perspectief: stilistische verandering?

5.1 Inleiding¹⁶⁶

Meermalen is gesuggereerd dat het taalgebruik van Geert Wilders door de jaren heen zou zijn veranderd. Zo constateert Van Roessel (2009) op basis van een analyse van vier opeenvolgende algemene politieke beschouwingen:

Wie zijn [d.i. Wilders'] eerste bijdrage aan een algemene beschouwing bekijkt, in september 2005, ziet een Kamerlid dat zich houdt aan de mores van Den Haag. *Zijn taalgebruik is zoals de andere parlementariërs dat van elkaar gewend zijn.* Hij keert zich dan vooral tegen de geest van de boekhouder en de technocraat die uit de Miljoenennota ademt. (...) Bij de algemene beschouwingen afgelopen september [d.i. september 2008], is het hek van de dam. *Het woordgebruik van Wilders is inmiddels totaal veranderd* en de hele opbouw van zijn betoog draait nog maar om één ding: de islam. Hij noemt de Miljoenennota een flutstuk, (...). (Van Roessel 2009; cursivering MvL)

Van Roessel observeert niet alleen een verandering in politieke ideeën, maar ook stilistische verandering: waar Wilders' woordgebruik in 2005 tijdens de algemene politieke beschouwingen nog de 'Haagse mores' volgt, is dat met de jaren veranderd.

Het oordeel van Van Roessel staat niet op zichzelf. Rond hetzelfde moment oordeelt het gerechtshof Amsterdam dat Wilders vervolgd moet worden voor aanzetten tot haat. Volgens het gerechtshof zetten de uitlatingen van Wilders aan tot haat of discriminatie vanwege hun inhoud en de wijze van presenteren, die zich kenmerken door 'eenzijdige, sterk generaliserende formuleringen met een radicale strekking, niet aflatende herhaling *en een toenemende felheid*, waardoor er van haatzaaien sprake is' (Gerechtshof Amsterdam 2009; Fennema 2010: 186). Verder signaleert De Groot (2010) dat Wilders' voorstellen omtrent islamieten door de jaren heen 'steeds radicaler' worden, en 'radicaler wordt ook het taalgebruik'. En Kuitenbrouwer (2010) schrijft over Wilders' *Onafbankelijkheidsverklaring* uit 2005 dat dit weliswaar 'geen

¹⁶⁶ Een eerdere versie van dit hoofdstuk verscheen als Van Leeuwen (2012). Zie ook noot 171.

vage Haagse tekst (...) [is] waarin met veel woorden weinig gezegd wordt', maar:

(...) het is duidelijk dat Wilders zijn eigen timbre nog aan het zoeken is. Hij gaat zijn beweging 'vormgeven', er is sprake van 'problematiek', die 'centraal gesteld' moet worden, er wordt 'licht op groen gezet, wij 'dienen ons allereerst te realiseren dat' en ook vertrouwd Haags jargon als 'resocialisatie', 'facilitering', 'basisstelsel', 'focus', 'opt-out' en 'gekwalificeerde meerderheids-besluitvorming' ontbreekt niet. *Tegenwoordig moet je lang zoeken om in PVV-teksten nog dat soort taal tegen te komen.* (Kuitenbrouwer 2010: 24-25; cursivering MvL)

In hoofdstuk 3 kwam onder meer aan het licht dat Wilders in vergelijking met Ella Vogelaar opvallend weinig gebruikmaakte van complementatie (zie paragraaf 3.3.2.7). Als Wilders' woordgebruik door de jaren heen is veranderd, zoals de hierboven geschetste oordelen doen vermoeden, zou dat dan ook gelden voor zijn *grammatica*? Zou er ook verandering waar te nemen zijn in de mate waarin Wilders gebruikmaakte van een min of meer 'verborgen' middel als complementatie? Maakte Wilders in de eerste jaren dat hij met zijn eigen politieke partij in de Tweede Kamer zat, wellicht meer gebruik van complementconstructies dan in latere jaren? En als er op het tekstuele microniveau van Wilders' toespraken een afname in het gebruik van complementconstructies valt waar te nemen, wat zou daarvan het effect geweest kunnen zijn op het macroniveau van zijn toespraken? Deze vragen zullen in dit hoofdstuk worden beantwoord.

Qua aanpak verschilt dit hoofdstuk in een aantal opzichten van de casussen uit hoofdstuk 3 en 4. In de vorige hoofdstukken vormden intersubjectieve indrukken op macroniveau het uitgangspunt; de stilistische analyses waren erop gericht stilistische verschijnselen te identificeren die aan die vooraf vastgestelde intersubjectieve indrukken bijdragen. In dit hoofdstuk start ik op het tekstuele microniveau. Ik onderzoek of er een ontwikkeling valt waar te nemen in Wilders' gebruik van complementatie, en ik zal die eventuele ontwikkeling proberen te duiden op het macroniveau van zijn toespraken. Verder is de taalkundig-stilistische analyse in dit hoofdstuk niet synchroon, maar diachroon van aard. En vanwege de omvang van het corpus (47 parlementaire toespraken) beperk ik me, anders dan bij de vorige casussen, tot de analyse van één stilistisch verschijnsel – een stilistisch verschijnsel waarvoor in de analyse van politiek taalgebruik tot op heden nauwelijks aandacht is geweest.¹⁶⁷

¹⁶⁷ Wellicht ten overvloede moet worden benadrukt dat de in dit hoofdstuk gekozen invalshoek weliswaar anders is dan die in de vorige twee hoofdstukken, maar evenzeer een duidelijke aanleiding kent. Zoals uit deze inleiding blijkt, is hij ingegeven door a) mediaoordelen die stellen dat Wilders' taalgebruik veranderd is (zie de hierboven gegeven citaten van o.a. Van Roessel en

Het doel van dit hoofdstuk is tweeledig. In methodisch opzicht wil ik betogen dat het van belang is om bij het in kaart brengen van stilistische patronen kwantitatieve en kwalitatieve analyse met elkaar te combineren (vgl. paragraaf 2.2.4). Daarnaast vormt dit hoofdstuk andermaal een pleidooi om in de analyse van politiek taalgebruik meer aandacht te besteden aan variatie op het gebied van grammaticaal-stilistische verschijnselen (vgl. hoofdstuk 3).

De opbouw is als volgt. In de volgende paragraaf zal ik kort mijn theoretisch perspectief op complementatie herhalen.¹⁶⁸ In paragraaf 5.3 doe ik verslag van corpusonderzoek naar complementatie in 47 parlementaire toespraken van Wilders uit de periode 2004-2009. Door kwantitatieve en kwalitatieve analyse met elkaar te combineren, zal aan het licht worden gebracht dat Wilders door de jaren heen significant minder gebruik is gaan maken van complementconstructies waarmee hij zijn perspectief op kwesties presenteert. Ik zal betogen dat deze verandering op microniveau een aanwijzing vormt dat Wilders op het macroniveau van zijn toespraken door de jaren heen minder ruimte is gaan bieden voor discussie. In de conclusie (paragraaf 5.4) worden de belangrijkste bevindingen van dit hoofdstuk samengevat.

5.2 Complementatie en het beperken van discussieruimte

In paragraaf 3.3.2.7 is, in navolging van Verhagen (2005a), betoogd dat gevallen van complementatie (die in de traditionele zinsontleding worden aangeduid met ‘voorwerpszinnen’ en ‘onderwerpszinnen’) moeten worden beschouwd als gevallen van eenzelfde type *constructie*, d.w.z. ze moeten worden gezien als gevallen van een abstracter, onderliggend patroon dat een geconventionaliseerde vorm en betekenis heeft. Complementconstructies hebben met elkaar gemeen dat ze bestaan uit een matrix- en complementzin, die ieder een eigen functie hebben. De complementzin geeft een beschrijving van een verschijnsel of stand van zaken in de werkelijkheid; de matrixzin geeft iemands perspectief of visie weer t.o.v. van die beschrijving van de werkelijkheid. Zo geven de (gecursiveerde) matrixzinnen van de complementconstructies (1)-(3) steeds het gezichtspunt weer van de spreker of schrijver:¹⁶⁹

Kuitenbrouwer), en b) de observatie uit hoofdstuk 3 dat Wilders in vergelijking met Ella Vogelaar weinig gebruikmaakte van complementatie.

¹⁶⁸ Zie voor een uitgebreidere bespreking paragraaf 3.3.2.7.

¹⁶⁹ In (1) en (2) geeft de matrixzin hiervoor een expliciete indicatie. Voorbeeld (3) is een voorbeeld van wat Verhagen (2005a: 133) een ‘onpersoonlijke complementconstructie’ noemt. In dergelijke gevallen moet uit de context worden afgeleid wiens perspectief in de matrixzin wordt opgevoerd (zie paragraaf 3.3.2.7 voor details). In een geval als (3), waar context ontbreekt, ligt het het meest voor de hand om ervan uit te gaan dat het perspectief dat in de matrixzin wordt gepresenteerd het perspectief van de schrijver (of spreker) is – er zijn geen indicaties voor een andere interpretatie.

- (1) *Ik denk dat* er volgende week een hittegolf komt.
- (2) *Ik weet zeker dat* er volgende week een hittegolf komt.
- (3) *Het is een feit dat* er volgende week een hittegolf komt.

Het inzetten van een complementconstructie is een stilistische keuze: de spreker of schrijver zou ook voor een formuleringsalternatief *zonder* complementatie kunnen kiezen – zoals in (4).

- (4) Er komt volgende week een hittegolf.

Zoals in paragraaf 3.3.2.7 is betoogd, is het wel of niet inzetten van een complementconstructie van invloed op de mate waarin ruimte wordt geboden voor discussie. Een complementconstructie biedt meer ruimte voor discussie dan een complementatieloos formuleringsalternatief, doordat de matrixzin van een complementconstructie expliciet een gezichtspunt of visie introduceert. Door het gebruik van een complementconstructie wordt een standpunt dus als een *mening* gepresenteerd. Dat laat expliciet de mogelijkheid open dat er een verschil is tussen die mening en hoe het in werkelijkheid zit: het biedt ruimte voor *andere* mogelijke gezichtspunten op dezelfde kwestie, voor onderhandeling. Bij een formuleringsalternatief zonder complementatie wordt deze ruimte niet expliciet geboden: in een zin als (4) wordt simpelweg *gesteld* dat er een hittegolf komt – het standpunt wordt gepresenteerd als een *feit*.

Benadrukt moet worden dat deze visie op complementatie ervan uitgaat dat complementconstructies *als zodanig* ruimte bieden voor discussie. Het is dus een kwestie die losstaat van de lexicale invulling van de matrixzin. Die lexicale invulling heeft wel invloed op de mate waarin er ruimte wordt geboden voor discussie. Zo biedt de constructie in (1) duidelijk meer ruimte voor discussie dan die in (2) en (3), waar de ruimte voor discussie op het eerste gezicht juist lijkt te worden beperkt. Zonder dit soort verschillen tussen complementconstructies onderling te bagatelliseren, kan over dit soort verschillen worden gegeneraliseerd wanneer het vergelijkingspunt een formuleringsalternatief is *zonder* complementatie. Waar het om gaat is dat er tussen formuleringsalternatieven met en zonder complementatie een wezenlijk verschil bestaat: de matrixzin van een complementconstructie introduceert een bepaald perspectief op de inhoud van de complementzin, en de aanwezigheid van zo'n perspectief biedt altijd de expliciete mogelijkheid dat er ook andere perspectieven zijn – los van de verdere lexicale invulling die aan de matrixzin gegeven wordt. Wanneer een spreker kiest voor het introduceren van een perspectief door een complementconstructie te gebruiken, kan hij *vervolgens* de ruimte voor discussie laten variëren van zeer ruim tot zeer beperkt. Hoewel de ruimte voor discussie in (2) en (3) duidelijk minder groot is dan in (1), wordt ook in gevallen (2) en (3) expliciet een perspectief geïntroduceerd. In voorbeeld (3) *zegt* de spreker een feit te presenteren, maar de constructie maakt dat hij

expliciet een *opvatting* presenteert. Een werkelijk ‘stellende’ of ‘feitelijke’ presentatiewijze zou een formuleringsalternatief *zonder* complementatie zijn geweest: het formuleringsalternatief in (4). In (4) wordt, anders dan in (1)-(3), geen ruimte geboden voor discussie: de komst van een hittegolf wordt simpelweg meegedeeld, zonder ‘inbedding’ in het perspectief van de spreker.¹⁷⁰

Valt er in de toespraken van Wilders een ontwikkeling waar te nemen in zijn gebruik van complementconstructies? Zou het zo zijn dat Wilders door de jaren heen minder gebruik is gaan maken van complementconstructies die zijn perspectief op kwesties weergeven? Als dat zo is, dan vormt dat een aanwijzing dat Wilders op het macroniveau van zijn toespraken in de loop der tijd minder ruimte is gaan bieden voor discussie.

5.3 Analyse parlementaire toespraken Wilders (2004-2009)

5.3.1 Corpus

Om de vraag te onderzoeken of er in de toespraken van Wilders een afname valt waar te nemen in het gebruik van complementconstructies waarmee hij zijn perspectief op kwesties presenteert, is een corpus samengesteld met 47 parlementaire toespraken. De toespraken beslaan een periode van zes jaar: vanaf het moment dat Wilders zich afsplitste van de VVD en alleen verder ging als ‘Groep Wilders’ in 2004 tot en met de algemene politieke beschouwingen in september 2009. De toespraken zijn alle gehouden in de Tweede Kamer. Naast de jaarlijkse algemene politieke beschouwingen bevat het corpus toespraken die zijn uitgesproken tijdens verschillende beleids- en begrotingsdebatten (o.a. het jaarlijkse verantwoordingsdebat, en debatten over de begrotingen van bijvoorbeeld de ministeries van Justitie en Buitenlandse Zaken), en daarnaast tijdens (spoed-) debatten over uiteenlopende onderwerpen (Europese top, de moord op Theo van Gogh, de beveiliging van Rita Verdonk, de kredietcrisis, etc.).

Het corpus bestaat uit de voorbereide bijdragen zoals die in de Handelingen zijn opgenomen. Dat wil zeggen dat interrupties en reacties van Wilders daarop zijn weggelaten (vgl. paragraaf 2.4). De 47 bijdragen zijn verdeeld over 36 debatten: in een aantal gevallen is naast de eerste termijn ook de tweede termijn in het corpus opgenomen. Het aantal woorden per jaar is zo veel mogelijk gelijk gehouden. Tabel 29 geeft een overzicht van het aantal

¹⁷⁰ Uiteraard wil dit niet zeggen dat een ‘gestelde’ beschrijving van de werkelijkheid (dus zonder het gebruik van een complementconstructie) niet tot discussie kan leiden; het punt is dat de formuleringskeuze daartoe niet expliciet ruimte biedt – anders dan wanneer een complementconstructie gebruikt wordt.

toespraken en aantal geanalyseerde woorden per jaar. Een preciezer overzicht van de geanalyseerde parlementaire toespraken is te vinden in Bijlage 4.¹⁷¹

Tabel 29. Corpusoverzicht toespraken Wilders (zie Bijlage 4 voor details).

Jaar	Aantal woorden	Aantal toespraken
2004	8417	6
2005	9100	10
2006	8430	10
2007	8846	6
2008	8037	7
2009	8113	8

5.3.2 Methode

Het corpus is in twee rondes gecodeerd met het computerprogramma *Atlas.ti*.¹⁷² Als eerste stap zijn alle complementconstructies gecodeerd, d.w.z. alle zinnen die in traditionele termen ‘onderwerpszinnen’ en ‘voorwerpszinnen’ worden genoemd. Niet meegenomen in de analyse zijn complementconstructies die onderdeel vormen van een beperkende bijwoordelijke of betrekkelijke bijzin (E-ANS 14.5.3.8.iii; zie (5)), en complementzinnen die volgen op een betrekkelijk voornaamwoord met ingesloten antecedent (E-ANS 5.8.5.1.i, 5.8.5.2.ii; zie (6)). Voor beide typen bijzinnen geldt namelijk dat ze geen ‘zelfstandig’ tekstsegment vormen (vgl. de bespreking van (48) in paragraaf 3.3.2.7), maar informatie geven die nodig is om de referent te identificeren waarop de bijzinnen betrekking hebben (Verhagen 2001):¹⁷³

- (5) De Kamer heeft eind december vorig jaar een motie van mijn hand aangenomen *waarin werd uitgesproken dat er een algeheel burkaverbod moet komen.* (W06_26)¹⁷⁴

¹⁷¹ De in dit hoofdstuk gepresenteerde getallen wijken licht af van die in Van Leeuwen (2012). Dat heeft een reden: bij het nalopen van de data kwam naar voren dat in Van Leeuwen (2012) voor het deelcorpus uit 2009 per abuis Wilders’ voorbereide bijdrage aan het ‘Spoeddebat over de gevolgen van de kredietcrisis voor de economie’ van 18 november 2008 (TK 25-2097, lengte 725 woorden) is geanalyseerd, waar dat diens toespraak tijdens het ‘Spoeddebat over maatregelen in het kader van de kredietcrisis’ van 18 februari 2009 (TK 56-4547, lengte 776 woorden) had moeten zijn. In dit hoofdstuk is die vergissing ongedaan gemaakt. Voor de lijn van het betoog heeft dit alles geen gevolgen: die is precies hetzelfde.

¹⁷² Zie Bijlage 1 voor een screenshot van dit programma.

¹⁷³ In termen van Rhetorical Structure Theory (Mann & Thompson 1988) zijn beperkende bijwoordelijke of betrekkelijke bijzinnen geen zelfstandige tekstsegmenten: ze zijn altijd ‘satellite’, en geen ‘nucleus’. Dit geldt dus ook voor complementconstructies die onderdeel zijn van beperkende bijwoordelijke of betrekkelijke bijzinnen.

¹⁷⁴ ‘W06’ verwijst naar het jaartal waaruit de toespraak afkomstig is (2006); de rest van de codering is een verwijzing naar de specifieke toespraak zoals die in *Atlas.ti* is ingevoerd.

- (6) *Wie nog zo naïef was om te denken dat de Palestijnse regering deze aanslag zou veroordelen*, komt bedrogen uit. (W04_03)

Complementconstructies waarin sprake is van een samentrekking zijn per geval gecodeerd; hetzelfde geldt voor dubbel ingebedde complementconstructies. In gevallen als (7) en (8) zijn dus steeds twee complementconstructies geteld:

- (7) Bij de naleving van het Stabiliteitspact bij Europese lidstaten als Duitsland en Frankrijk *hebben wij eerder gezien dat* er politiek met de criteria wordt gemarchandeerd *en dat* de burger in Nederland met de dure euro de dupe is en de prijs betaalt. (W04_03)
- (8) *Wel is helder dat er in de stukken staat dat* er nog steeds een stijging is van het aantal slachtoffers van geweldsdelicten (...). (W04_02)

Deze eerste analyseronde, leverde een totaal op van 561 complementconstructies. Niet al deze 561 gevallen zijn echter relevant: de vraag of er in de toespraak van Wilders een afname valt waar te nemen in het gebruik van complementconstructies waarmee hij zijn perspectief op kwesties presenteert, is gericht op een deelverzameling van deze 561 gevallen. Dit kan worden gedemonstreerd met een geval als (9). Wilders presenteert in (9) weliswaar een perspectief in de matrixzin, maar het is duidelijk dat dit niet de visie van Wilders zelf is:

- (9) Dergelijke maatregelen maken het voor gewone mensen duurder om bijvoorbeeld op vakantie te gaan, *alleen omdat wereldvreemde milieufreaks ervan overtuigd zijn dat* de aarde opwarmt als je met je gezin naar Kreta vliegt. (W08_87)

In een tweede analyseronde is daarom voor alle complementconstructies nagegaan of de matrixzin uitdrukking geeft aan het perspectief van Wilders, of niet. Binnen die eerste categorie bleek weer een flinke diversiteit te zijn in manieren waarop het perspectief van Wilders tot uitdrukking kon komen. Niet alleen bleek Wilders' perspectief in de matrixzin soms meer of minder op de achtergrond te blijven door het gebruik van 'onpersoonlijke' complementconstructies (zie hieronder), maar ook bleek die visie soms onderdeel te zijn van een breder perspectief, d.w.z. dat het perspectief in de matrixzin zowel aan Wilders als aan anderen moest worden toegeschreven. Om een verfijnd beeld te krijgen van de manier waarop Wilders zijn visie op kwesties presenteert m.b.v. complementconstructies, is daarom gedifferentieerd naar dit soort verschillen: binnen de matrixzinnen die uitdrukking geven aan Wilders' perspectief zijn zeven subtypen onderscheiden, die onderling van elkaar verschillen in de manier waarop en de mate waarin Wilders zichzelf in de matrixzin op de voorgrond plaatst. Deze subtypen vormen een spectrum. Het

ene uiterste wordt gevormd door complementconstructies waarin de matrixzin expliciet en enkel het perspectief van Wilders weergeeft ((10) en (11)). Aan de andere kant van het spectrum bevinden zich ‘onpersoonlijke’ complementconstructies (zie paragraaf 3.3.2.7), waarin geen duidelijke perspectiefbron in de matrixzin kan worden aangewezen, maar waar uit de context blijkt dat de matrixzin uitdrukking geeft aan het perspectief van de spreker ((12) en (13)).

- (10) *Ik vind dat* de minister zich daar sterker tegen moet verweren (W07_120)
- (11) *Ik weet dat* alleen maar geld naar het probleem brengen niet werkt, maar waar de zorg onder de maat is (...), zal extra geld nodig zijn. (W05_11)
- (12) *Het is helder dat* Irak er nog lang niet is (...). (W04_03)
- (13) *Het is een feit dat* wij behalve met een algemeen criminaliteitsprobleem vooral met een specifiek Marokkanenprobleem te maken hebben. (W06_01)

Tussen deze twee uitersten bevinden zich vier typen die met elkaar gemeen hebben dat de matrixzin niet alleen het perspectief van de spreker weergeeft, maar ook dat van anderen. Bij twee typen gebeurt dit *expliciet*: zie respectievelijk (14)-(15) en (16)-(17).

- (14) *Ook wij vinden dat* dit onontkoombaar was. (W08_1020)
- (15) *Tegelijkertijd zien wij dat* Nederland kampt met grote problemen bij de integratie van diezelfde niet-westerse allochtonen. (W04_02)
- (16) *Niemand snapt dat* het niet gebeurt. (W04_04)
- (17) *Je zou denken dat* christenen een bondgenoot zijn (...). (W08_1002)

Met een inclusief ‘wij’ kan de spreker aangeven dat zijn visie gedeeld wordt door anderen (zie ook paragraaf 4.3.2.10). Dit type complementconstructie is in twee subtypen opgesplitst: enerzijds een categorie waarin de matrixzin uitdrukking geeft aan het perspectief van ‘wij politieke partij’ (zie (14)); bij deze categorie zijn ook gevallen van het type ‘De PVV is van mening dat...’ ondergebracht. Anderzijds zijn overige vormen van inclusief ‘wij’ (*wij* Nederlanders’, *wij* Tweede Kamer’, etc.) als een subtype onderscheiden (zie (15)). Deze categorie is niet verder uitgesplitst: dat zou een studie op zich kunnen zijn (zie bijvoorbeeld Dieltjens 2007). Voorbeelden (16) en (17) zijn voorbeelden van matrixpredikaten waarin een generiek subject kan worden onderscheiden: bij dit type maakt het perspectief van de spreker deel uit van een ‘generiek perspectief’.

Bij de twee overige typen waarin de matrixzin uitdrukking geeft aan een gedeeld perspectief gebeurt dit *impliciet*: bij respectievelijk (18)-(19) en (20)-(21)

lijkt de matrixzin op het eerste gezicht enkel het perspectief van iemand anders dan de spreker weer te geven.

- (18) *De minister (...) heeft zo'n anderhalf jaar geleden laten weten dat er van de vijfhonderd moskeeën in dit land zo'n vijftien tot twintig radicaal zijn.* (W04_05)
- (19) *De mensen willen dat wij ons hier vooral bezighouden met het oplossen van hun problemen (...).* (W06_23)
- (20) *Uit het SCP-rapport 2004 blijkt dat het aantal verdachten (...) sterk is toegenomen.* (W04_04)
- (21) *Uit de Integratiekaart 2005 van het CBS blijkt dat maar liefst een op de vijf jonge Marokkanen (...) geregistreerd staat (...).* (W056_26)

In (18) wordt het perspectief van 'de minister' opgevoerd; in (19) dat van 'de mensen'. Op een impliciete manier wordt in deze gevallen echter ook het perspectief van Wilders gepresenteerd: in de genoemde voorbeelden blijkt uit de context dat de propositionele inhoud van de complementzin een standpunt is dat door Wilders wordt onderschreven. Hetzelfde geldt voor de voorbeelden in (20) en (21): het standpunt in de complementzin moet (ook) worden toegeschreven aan Wilders, omdat Wilders zich op een lijn stelt met de visie van respectievelijk het SCP-rapport en de Integratiekaart van het CBS.

Of zulke gevallen wel of niet moeten worden meegerekend tot het perspectief van Wilders, is sterk contextafhankelijk. Dit blijkt uit voorbeelden (22)-(24), waarin Wilders zich juist distantieert van het perspectief dat wordt geïntroduceerd: de propositionele inhoud in de complementzin wordt hier gepresenteerd als enkel de visie van de opgevoerde bron in de matrixzin, die niet de visie van Wilders is. Anders dan de tot nu toe gegeven voorbeelden ((10)-(21)) zijn dergelijke gevallen dan ook niet meegerekend bij matrixzinnen waarin Wilders' perspectief tot uitdrukking komt (vgl. ook voorbeeld (9)).

- (22) *Hij zei zondag dat het een onprettige gedachte en zelfs oneerlijk jegens de Turken zou zijn, als referenda Turkije nog van een volwaardig lidmaatschap zouden afhouden.* (W04_06)
- (23) *Daarom houdt deze minister ook vol dat het verlov van de heer S. eigenlijk volstrekt gerechtvaardigd was.* (W05_13)
- (24) *Minister Donner zei eerder dat hij de invoering van de Sharia in Nederland zich kon voorstellen, als de meerderheid dat maar zou willen.* (W07_93)

Complementconstructies in imperatief en vraagvorm, zoals in respectievelijk (25) en (26), zijn eveneens niet meegerekend tot gevallen waarbij Wilders' perspectief in de matrixzin tot uitdrukking komt:

- (25) Geef misdaad een gezicht; *zorg ervoor dat* de criminelen niet langer anoniem zijn. (W07_103)
- (26) *Denkt de minister voor Wonen, Wijken en Integratie dat* zij zogenaamde ‘aandachtswijken’ (...) kan omtoveren met een likje verf en wat extra jeugdhonken? (W07_82)

Bij imperatieven als (25) functioneert de matrixzin niet duidelijk als het presenteren van het perspectief van de spreker. Ook heeft de spreker in deze gevallen geen duidelijke keuze om wel of niet van complementatie gebruik te maken: er is geen duidelijk ‘complementatieloos’ formuleringsalternatief voorhanden. De reden dat complementconstructies in vraagvorm (zoals (26)) niet zijn meegerekend, is dat de matrixzinnen van dergelijke complementconstructies, als vragen, in principe het perspectief van de geadresseerde aan de orde stellen, en niet van de spreker (zie Verhagen 2005a: 120). Wel is de vraag of dit werkelijk voor alle vraagzinnen het geval is: in een zin als (27), afkomstig uit het corpus, lijkt de ‘onpersoonlijke’ matrixzin wel degelijk het perspectief van de spreker uit te drukken:

- (27) *Hoe is het mogelijk dat* op de dag dat de heer S. de benen nam, er niet meteen telefoontaps bij zijn echtgenote zijn geplaatst (...)? (W05_13))

Nader onderzoek naar complementconstructies in vraagvorm is gewenst. Mocht daaruit blijken dat gevallen als (27) toch hadden moeten worden meegerekend bij de constructies die in de matrixzin uitdrukking geven aan het perspectief van Wilders, dan hadden ze, gezien hun verdeling in het corpus, geen invloed gehad op de uitkomsten van de hier gepresenteerde analyse.¹⁷⁵

Iets soortgelijks geldt voor het constructietype in (28)-(29):

- (28) *Minister Vogelaar kwekt dat* Nederland in de toekomst een joods-christelijk-islamitische traditie zal kennen, *en dat* zij de islam wil helpen te wortelen in de Nederlandse samenleving (...). (W07_93)
- (29) *De WRR wil ons laten geloven dat* het islamitisch activisme aanknopingspunten biedt voor dialoog. (W06_22)

Gevallen als (28) en (29) zijn bijzonder. De propositionele inhoud van de complementzinnen moet in (28) en (29) worden toegeschreven aan respectievelijk Vogelaar en de WRR, en niet aan Wilders. Dit ‘botst’ echter met het negatief-subjectieve werkwoord in de matrixzin, dat enkel aan het perspectief van Wilders lijkt te kunnen worden toegeschreven. Dat blijkt

¹⁷⁵ De constructie komt 1x voor in 2004, 5x in 2005, 3x in 2006, 1x in 2007, en 3x in 2009.

bijvoorbeeld uit het feit dat het niet goed mogelijk is om Vogelaar of de WRR sprekend op te voeren (*‘Ik kwek dat...’ / ?‘Wij willen u laten geloven...’ (vgl. Verhagen 2005a: 115-117)). Nader onderzoek is ook voor dit constructietype gewenst. In de analyse is er daarom voor gekozen deze gevallen niet mee te rekenen tot gevallen van complementatie die uitdrukking geven aan Wilders’ perspectief. Mocht echter uit nader onderzoek blijken dat ze toch als zodanig hadden moeten worden meegeteld, dan zou ook dit, gezien de verdeling in het corpus, geen invloed hebben gehad op de uitkomsten van de hier gepresenteerde analyse.¹⁷⁶

De besproken typen complementconstructies worden samengevat in Tabel 30.

Tabel 30. Onderscheiden typen complementconstructies in de tweede analyseronde.

I.	Subtype	Voorbeelden
Complementconstructies met Wilders’ perspectief in de matrixzin (verdeeld naar mate waarin en manier waarop de spreker op de voorgrond treedt)	1. 1^e pers. ev.	
	<i>Ik vind dat...</i>	(10), (11)
	2. 1^e pers. mv.	
	<i>Wij (de PVV) vinden dat...</i>	(14)
	3. 1^e pers. mv.	
	<i>Wij [overige] vinden dat...</i>	(15)
	4. Onbepaald voornaamwoord	
<i>Iedereen vindt dat...</i>	(16), (17)	
II.	5. Persoon	
	<i>Persoon X / hij vindt dat...</i>	(18), (19)
	6. Onpersoonlijke instantie	
	<i>Het rapport stelt dat...</i>	(20), (21)
	7. ‘Onpersoonlijke constructie’	
	<i>Het is helder dat...</i>	(12), (13)
	Complementconstructies zonder Wilders’ perspectief in de matrixzin	<i>Persoon X / Het rapport stelt dat...</i>
	Imperatieven	(25)
	Vraagzinnen	(26), (27)
	Zinnen met een ‘conflicterend’ perspectief	(28), (29)

¹⁷⁶ De constructie komt 4x voor in 2004, 1x in 2006, 2x in 2007 en 2x in 2008. De 2 gevallen uit 2007 zijn afkomstig uit Wilders’ toespraak tijdens het ‘Knettergek-debat’ (zie hoofdstuk 3). Deze 2 gevallen zijn dus ook in de in paragraaf 3.3.2.7 gepresenteerde analyse (zie Tabel 12) niet meegeteld. Ook voor die analyse geldt overigens dat het wel meetellen van deze gevallen niet tot wezenlijk andere conclusies zou hebben geleid.

De in Tabel 30 gepresenteerde typen van complementconstructies die uitdrukking geven aan het perspectief van Wilders (zie I, subtypen 1-7), verschillen van elkaar in de mate waarin het perspectief van Wilders zich op de voor- of achtergrond bevindt (vgl. (10)-(11) met (12)-(13)), en in de mate waarin Wilders' perspectief onderdeel uitmaakt van een breder perspectief (vgl. (10)-(11) met (14)-(21)). Bij deze categorisering is o.a. gegeneraliseerd over het type werkwoord in de matrixzin, ondanks dat de werkwoordskeuze van grote invloed kan zijn op de mate waarin met de constructie ruimte wordt geboden voor discussie. Zo lijken gevallen als (10) en (14) duidelijk meer discussieruimte te bieden dan bijvoorbeeld (12), (13) en (16): laatstgenoemde gevallen lijken op het eerste gezicht de ruimte voor discussie te beperken. In dit verband is het echter van belang om nogmaals te benadrukken dat er een wezenlijk verschil bestaat tussen formuleringen met of zonder complementconstructie (zie paragraaf 5.2 en vooral 3.3.2.7): wat alle complementconstructies gemeen hebben is dat ze bestaan uit een matrix- plus complementzin, waarbij in de matrixzin een perspectief gepresenteerd wordt op de inhoud van de complementzin. De aanwezigheid van zo'n perspectief biedt altijd de expliciete mogelijkheid dat er ook andere perspectieven mogelijk zijn – dit in tegenstelling tot een formuleringsalternatief zonder complementatie, waarin de spreker geen expliciete indicatie geeft dat hij een bepaalde visie presenteert, maar simpelweg stelt dat iets het geval is. Het feit dat er in deze studie gegeneraliseerd wordt over lexicale verschillen in de matrixzin, is dus niet ingegeven door een ontkenning van verschillen in argumentatieve kracht tussen dergelijke matrixzinnen, maar doordat dergelijke verschillen in de huidige analyse niet centraal staan. De hier gepresenteerde analyse is gericht op het verschil tussen formuleringen met complementconstructies versus formuleringsalternatieven zonder complementatie.

Om te meten of complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin op een betrouwbare manier kunnen worden gedetecteerd, hebben twee codeurs, onafhankelijk van elkaar, 60 complementconstructies (de eerste 10 uit ieder jaar) geanalyseerd op de vraag of in de matrixzin Wilders' perspectief tot uitdrukking komt of niet. De interbeoordelaarsbetrouwbaarheid over deze steekproef van iets meer dan 10% van het corpus was goed: Cohen's Kappa $K = 0,816$. Vervolgens is met de onderscheidingen uit Tabel 30 door één codeur (de auteur) voor de complementconstructies uit de eerste analyseronde nagegaan welke matrixzinnen het perspectief van Wilders weergeven, en welke niet. Dubbel ingebedde complementconstructies zijn daarbij nog maar 1 maal meegeteld, en wel bij de eerste matrixzin. Een geval als (8), hieronder gemakshalve herhaald als (30), is in deze ronde dus 1 keer meegerekend, en wel bij subtype 7 ('onpersoonlijke complementconstructie'); een geval als (31) is meegerekend bij subtype 3 ('*wij*-overige'):

- (30) *Wel is belder dat er in de stukken staat dat er nog steeds een stijging is van het aantal slachtoffers van geweldsdelicten (...).* (W04_02)
- (31) *Vorige week konden wij zien dat uit een publicatie van het CBS bleek dat bijna een miljoen [van deze niet-westerse allochtonen] moslim is.* (W04_02)

De tweede analyseronde leverde in totaal 399 complementconstructies op met Wilders' perspectief in de matrixzin. In de volgende subparagraaf zal de distributie van deze gevallen in het corpus nader worden bestudeerd. Is er een ontwikkeling waar te nemen in Wilders' gebruik van complementconstructies die zijn perspectief op kwesties weergeven? Is Wilders tussen 2004 en 2009 minder gebruik gaan maken van dit type complementconstructie? Als dat het geval is, vormt dat een aanwijzing dat Wilders in de loop der tijd minder ruimte is gaan bieden voor discussie.

5.3.3 Resultaten

5.3.3.1 Kwantitatieve analyse

Tabel 31 laat, geabstraheerd over de verschillende subtypen, het totaal aantal complementconstructies zien waarin de matrixzin op de een of andere manier uitdrukking geeft aan het perspectief van Wilders. Het gaat dus om alle subtypen samen die in Tabel 30 onder I zijn onderscheiden.

Tabel 31. Complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin, in de periode 2004-2009: absolute aantallen en per 1000 woorden.

Jaar	Complementconstructies	Per 1000 woorden
2004	86	10,22
2005	85	9,34
2006	74	8,78
2007	38	4,30
2008	55	6,84
2009	61	7,52

In absolute aantallen is er weliswaar sprake van een afname (waarbij ook het lage aantal constructies in 2007 opvalt), maar een loglikelihood-analyse laat zien dat de afname tussen 2004 en 2009 niet significant is.¹⁷⁷

Het aantal complementconstructies per jaar uit Tabel 31 is de optelsom van de zeven subtypen die in paragraaf 5.3.2 zijn besproken. Wanneer Tabel 31 wordt uitgesplitst naar die verschillende subtypen, ontstaat een verfijnder beeld van Wilders' gebruik van complementconstructies. Daaruit blijkt *wel degelijk* een

¹⁷⁷ 2004: 86/8417 vs. 2009: 65/8113; LL = 3,40; $p > 0,05$. Ook in de rest van dit hoofdstuk is voor de statistische toetsing gebruik gemaakt van log likelihood.

zekere ontwikkeling. In Tabel 32 worden de absolute aantallen per subtype gegeven; in Tabel 33 zijn de cijfers genormaliseerd per 1000 woorden:

Tabel 32. Complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin, per subtype: absolute aantallen.

Complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin								
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	
	<i>Ik</i>	<i>Wij</i> [de	<i>Wij</i>	<i>Iedereen</i>	<i>Persoon</i>	<i>Het</i>	<i>Het is</i>	
	vind	PVV]	[overige]	vindt	X stelt	<i>rapport</i>	helder	
	dat...	vinden	vinden	dat...	dat...	stelt	dat...	
		dat...	dat...			dat...		
Jaar								Totaal
2004	38	0	12	1	8	6	21	86
2005	33	2	5	2	16	6	21	85
2006	32	4	5	4	8	6	15	74
2007	16	2	4	0	5	2	9	38
2008	17	7	2	4	10	4	11	55
2009	16	3	8	15	8	2	9	61

Tabel 33. Complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin, per subtype: genormaliseerd per 1000 woorden.

Complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin								
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	
	<i>Ik</i>	<i>Wij</i> [de	<i>Wij</i>	<i>Iedereen</i>	<i>Persoon</i>	<i>Het</i>	<i>Het is</i>	
	vind	PVV]	[overige]	vindt	X stelt	<i>rapport</i>	helder	
	dat...	vinden	vinden	dat...	dat...	stelt	dat...	
		dat...	dat...			dat...		
Jaar								Totaal
2004	4,51	0	1,43	0,12	0,95	0,71	2,49	10,22
2005	3,63	0,22	0,55	0,22	1,76	0,66	2,31	9,34
2006	3,80	0,47	0,59	0,47	0,95	0,71	1,78	8,78
2007	1,81	0,23	0,45	0	0,57	0,23	1,02	4,30
2008	2,11	0,87	0,25	0,50	1,24	0,50	1,37	6,84
2009	1,98	0,37	0,99	1,86	0,99	0,25	1,12	7,52

Het uitsplitsen naar verschillende subtypen laat zien dat de twee frequentst gebruikte subtypen van 2004 in 2009 sterk zijn afgenomen: zowel subtype 1 (*Ik vind dat...*) als subtype 7 (*Het is helder dat...*) zijn meer dan gehalveerd. De

afname is in beide gevallen significant.¹⁷⁸ Daarnaast valt op dat de afname niet gradueel is: bij subtype 1 (*'Ik vind dat...'*) is er een opvallende breuk na 2006, en ook bij subtype 7 (*'Het is helder dat...'*) is de grootste afname te vinden tussen 2006 en 2007.

De opsplitsing in subtypen laat dus zien dat de twee subsoorten complementconstructies die Wilders in 2004 het meest gebruikte, in 2009 significant zijn afgenomen. Daarbij lijkt er sprake van een breuk na 2006. Het feit dat *het totaal* aantal complementconstructies niet significant is afgenomen in 2009 (zie Tabel 31), komt doordat Wilders een ander subtype frequenter is gaan gebruiken. Uit Tabel 32 en 33 blijkt dat subtype 4 (*'Iedereen vindt dat...'*) in 2009 een grote en opvallende toename vertoont. Het is deze toename van complementconstructies met een generiek subject die ervoor lijkt te zorgen dat het totaal aantal complementconstructies (zie Tabel 31) niet significant is afgenomen.

5.3.3.2 Kwalitatieve analyse

De plotselinge toename van complementconstructies met een generiek subject is opvallend. Nadere beschouwing van dit subtype laat zien dat hier in 2009 iets bijzonders aan de hand is. De grote stijging in 2009 blijkt te worden veroorzaakt door 13 complementconstructies in één toespraak:

(32) *Je zou verwachten dat* Somalische piraten die onze schepen aanvallen onder vuur worden genomen, maar in plaats daarvan halen we ze naar Nederland en geven we ze gratis computercursussen. *Je zou verwachten dat* een linkse politicus opkomt voor vrouwenrechten, maar mevrouw Arib, collega van de PvdA-fractie, geeft als advies aan Marokkaanse vrouwen over hoe om te gaan met dominerende mannen: ga de strijd niet aan, die verlies je toch. (...) *Je zou verwachten dat* Boris Dittrich op zijn minst aangifte doet als hij in de Albert Heijn met een mes wordt bedreigd door een nieuwe Nederlander en te horen krijgt: vuile homo. Maar hij zwijgt, want de realiteit van die massa-immigratie doet blijkbaar meer pijn dan welk Marokkaans mes dan ook. *Je zou verwachten dat* het zeer progressieve Utrecht opkomt voor de gelijkheid van man en vrouw, maar in plaats daarvan subsidieert het gescheiden loketten, net als vroeger in Zuid-Afrika. *Je zou verwachten dat* in het PvdA-bolwerk Rotterdam niet getornd wordt aan de resultaten van de emancipatie. Maar toch, er zijn plannen voor apartheidsvoorstellingen in het theater met speciale plaatsen voor moslima's. (...). Voorzitter, *je zou verwachten dat* (...). Maar (...). *Je zou verwachten dat* (...). Maar (...). *Je zou verwachten dat* (...). (W09_110)

¹⁷⁸ Subtype 1 (*'Ik vind dat...'*): 2004: 38/8417 vs. 2009: 16/8113; LL = 8,44; p < 0,01. Subtype 7 (*'Het is helder dat...'*): 2004: 21/8417 vs. 2009: 9/8113; LL = 4,51; p < 0,05.

De matrixzinnen van de complementconstructies in (32) presenteren weliswaar ieder Wilders' perspectief (vgl. (32) met (17)), maar drukken onevenredig zwaar op het totaal aantal complementconstructies in 2009. Dat de constructie zo vaak herhaald wordt is een gevolg van het feit dat de constructie wordt ingezet als onderdeel van een uitgebreide herhalingsfiguur ('Je zou verwachten dat X. Maar Y.'), die als geheel een *eigen*, structurerende retorische functie vervult.¹⁷⁹ Om die reden valt er veel voor te zeggen om ze niet als 13 tokens te tellen, maar slechts als 1: de constructies functioneren als een eenheid.

Dit roept de vraag op of er niet ook in andere toespraken complementconstructies zijn die bij nadere beschouwing van de context onevenredig zwaar drukken op het totaal aantal tokens van complementconstructies. Het antwoord op die vraag blijkt positief: een nadere bestudering van het corpus laat zien dat er ook in andere toespraken complementconstructies zijn waarmee bij nader inzien op een andere manier moet worden omgesprongen in de analyse. Het gaat daarbij om twee typen constructies. Ten eerste komt, eveneens in 2009, het volgende geval voor, dat in Tabel 31-33 als 5 tokens is geteld:

(33) (...) dat het kabinet deze motie niet uitvoert, *is niet alleen ongepast, is niet alleen ongehoord, is niet alleen onbestaanbaar, is niet alleen onacceptabel, maar is ook onaanvaardbaar.* (W09_103)

Dat de volgorde van matrix- en complementzin in (33) is omgedraaid, en de visie van Wilders hier 'in focus' (Onrust, Verhagen & Doeve 1993: 19) wordt gepresenteerd, neemt niet weg dat Wilders ook hier in de matrixzinnen zijn perspectief op de inhoud van de complementzin presenteert.¹⁸⁰ Net als in (32) is het echter zeer de vraag of de matrixzinnen hier als losse tokens moeten worden geteld. De 5 matrixzinnen in fragment (33) kunnen niet los van elkaar voorkomen: door de constructie 'niet alleen... maar ook' functioneren ze als een eenheid. Dat pleit ervoor om (33) in z'n geheel als 1 token mee te tellen in het corpus, en niet als 5.

Het andere constructietype dat aparte aandacht verdient, komt in totaal 14 maal voor in het corpus. Het gaat om gevallen van het volgende type:

(34) *Ik vraag de minister-president, wanneer wij de uitvoering van deze motie tegemoet kunnen zien.* (W06_26_APB_2^e_termijn)

¹⁷⁹ Zie over Wilders' gebruik van herhalingsfiguren ook paragraaf 3.3.2.8.

¹⁸⁰ Deze omgekeerde volgorde van matrix- en complementzin komt op nog 1 andere plaats voor in het corpus. Het gaat om het volgende geval: 'Dat er rechtsgevolgen zijn verbonden aan het vertellen van onwaarheden en dat iedereen voor de wet gelijk is, *staat wat mij betreft niet ter discussie.*' (W06_22)

- (35) *Ik vraag het kabinet dan ook of* het wil nadenken over een idee van mijn fractie. (W07_103).
- (36) *Ik vraag de minister of* het waar is dat een van de politieagenten die aan dit verhoor deelnamen al eerder over de schreef is gegaan (...). (W05_15_Schiedam_2^e_termijn)

De constructies in (34)-(36) moeten worden beschouwd in het licht van de institutionele context: ze illustreren een gestandaardiseerde wijze waarop in de Tweede Kamer een vraag wordt gesteld. Daardoor is de prototypische functie van complementconstructies zo ver op de achtergrond geraakt dat het gerechtvaardigd lijkt ze buiten de analyse te plaatsen. Deze constructie gebruikt Wilders met name in de periode 2004-2005.¹⁸¹ Dat deze constructie juist in de eerste jaren het meeste voorkomt is in lijn met de observaties van Kuitenbrouwer (zie de inleiding): een afname van deze geïnstitutionaliseerde vorm van formuleren past in het beeld dat Wilders' taalgebruik minder 'Haags' zou zijn geworden.

Al met al geeft de kwalitatieve analyse aanleiding om de cijfers uit Tabel 30-32 iets bij te stellen. De sterke toename van subtype 4 (*Iedereen vindt dat...*) in 2009 blijkt een vertekening: er valt veel voor te zeggen om de complementconstructies uit fragment (32) als 1 token mee te tellen, en hetzelfde geldt voor de 5 gevallen uit fragment (33). Daar staat tegenover dat ook in de eerste jaren van het corpus een vertekening blijkt te zijn opgetreden: het constructietype waarvan (34)-(36) voorbeelden zijn, en dat voornamelijk in de eerste jaren van het corpus voorkomt, moet bij nadere beschouwing buiten de analyse worden gelaten.¹⁸²

Deze bevindingen leiden tot Tabel 34 en 35, waarin de vetgedrukte cijfers veranderingen weergeven t.o.v. Tabel 31, 32 en 33.

¹⁸¹ De constructie verschijnt in het corpus 3x in 2004; 6x in 2005; 2x in 2006; 1x in 2007 en 2x in 2008.

¹⁸² Merk op dat de keuze om deze constructie buiten de analyse te laten niet is ingegeven door opportunisme: wanneer de constructie *in* de analyse was gelaten, zou de geschetste ontwikkeling in Wilders' taalgebruik nog iets groter zijn geweest.

Tabel 34. Complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin, per subtype: absolute aantallen. Vetgedrukte cijfers zijn veranderd ten opzichte van Tabel 31-33.

Complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin								
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	
	<i>Ik</i>	<i>Wij</i>	<i>Wij</i>	<i>Iedereen</i>	<i>Persoon</i>	<i>Het</i>	<i>Het is</i>	
	vind	[de	[overige]	vindt	X stelt	<i>rapport</i>	helder	
	dat...	PVV]	vinden	dat...	dat...	stelt	dat...	
		vinden	dat...			dat...		
Jaar		dat...					Totaal	
2004	35	0	12	1	8	6	21	83
2005	27	2	5	2	16	6	21	79
2006	30	4	5	4	8	6	15	72
2007	15	2	4	0	5	2	9	37
2008	15	7	2	4	10	4	11	53
2009	16	3	8	3	8	2	5	45

Tabel 35. Complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin, per subtype: genormaliseerd per 1000 woorden. Vetgedrukte cijfers zijn veranderd ten opzichte van Tabel 31-33.

Complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin								
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	
	<i>Ik</i>	<i>Wij</i>	<i>Wij</i>	<i>Iedereen</i>	<i>Persoon</i>	<i>Het</i>	<i>Het is</i>	
	vind	[de	[overige]	vindt	X stelt	<i>rapport</i>	helder	
	dat...	PVV]	vinden	dat...	dat...	stelt	dat...	
		vinden	dat...			dat...		
Jaar		dat...					Totaal	
2004	4,16	0	1,43	0,12	0,95	0,71	2,49	9,86
2005	2,97	0,22	0,55	0,22	1,76	0,66	2,31	8,68
2006	3,56	0,47	0,59	0,47	0,95	0,71	1,78	8,54
2007	1,70	0,23	0,45	0	0,57	0,23	1,02	4,18
2008	1,87	0,87	0,25	0,50	1,24	0,50	1,37	6,59
2009	1,98	0,37	0,99	0,37	0,99	0,25	0,62	5,55

Tabel 34-35 laat zien dat er in Wilders' toespraken wel degelijk een ontwikkeling valt waar te nemen in zijn gebruik van complementconstructies: tussen 2004 en 2009 neemt het totaal aantal complementconstructies met zijn perspectief in de matrixzin significant af.¹⁸³ Die afname is niet gradueel van aard: tussen 2006 en 2007 is er sprake van een 'breuk'.

¹⁸³ 2004: 83/8417 vs. 2009: 49/8113; LL = 10,10; p < 0,01.

Hoe kan die breuk tussen 2006 en 2007 worden verklaard? Een mogelijkheid zou kunnen zijn dat Wilders na 2006 een andere speechschrijver in de arm heeft genomen, maar erg aannemelijk is die verklaring niet. Martin Bosma is degene die op de achtergrond onder meer betrokken is bij het schrijven van Wilders' toespraken; hij is in die hoedanigheid al vanaf het begin bij Wilders' politieke partij betrokken (Bosma 2010; Fennema 2010).

Een andere mogelijkheid zou kunnen zijn dat de breuk verband houdt met verandering in politieke standpunten. Behalve oordelen in de media (zie de inleiding) suggereren ook studies van politicologen dat Wilders' politieke ideeën door de jaren heen radicaler zijn geworden. Het is daarbij opvallend dat in deze studies het radicaliseren van Wilders' standpunten met name wordt gesitueerd vanaf 2007. Zo concludeert Vossen (2009), die onderzoekt in hoeverre Wilders voldoet aan kenmerken van populisme, dat Wilders zich 'onmiskenaar in meer populistische richting heeft ontwikkeld'. Die ontwikkeling start volgens Vossen eind 2006/begin 2007; op basis van uitgebreid bronnenonderzoek concludeert Vossen dat Wilders 'in ieder geval vanaf 2007' een populist genoemd kan worden (Vossen 2009: 450; zie ook Vossen 2013: 76). Fennema (2010) stelt in zijn beschrijving van Wilders' politieke carrière dat Wilders in de eerste helft van 2007 'met de dag radicaler' werd (Fennema 2010: 123-124; 149). Ook was het volgens Fennema in de loop van 2007 dat Wilders voor het eerst veelvuldig voor opschudding zorgde met het innemen van omstreden standpunten zoals het verbieden van de boerka, en met het waarschuwen tegen wat hij 'de islamisering van Nederland' noemt (zie ook Vossen 2013: 125-128). De term 'islamisering' duikt in de 47 geanalyseerde toespraken inderdaad pas op vanaf 2007;¹⁸⁴ dit 'islamiseringsstandpunt' is volgens Fennema (2010: 129) het sluitstuk van Wilders' 'koppeling van sociale problemen aan de aanwezigheid van allochtonen, die op hun beurt weer direct met de islam verbonden worden'. Fennema (2010: 132) noemt ook een opiniestuk in de Volkskrant (waarin Wilders de Koran vergeleek met *Mein Kampf* en het bestaan van een gematigde Islam ontkende) als 'een cruciale stap (...) in de radicalisering van Wilders'. De ingezonden brief stamt uit augustus 2007 (zie Wilders 2007); vijf van de zes geanalyseerde toespraken uit 2007 zijn van na die tijd.

De breuk in het gebruik van complementconstructies lijkt in de tijd dus samen te vallen met belangrijke veranderingen in Wilders' politieke standpunten. Dit roept de vraag op of er ook een *causaal* verband kan worden gelegd tussen die twee: is het zo dat Wilders' radicalere gedachtegoed een andere wijze van formuleren met zich mee heeft gebracht? Op basis van het hier gepresenteerde corpusonderzoek naar één stilistisch verschijnsel kan die vraag uiteraard niet worden beantwoord.

¹⁸⁴ De eerste keer dat de term in het corpus verschijnt is tijdens het debat over het Beleidsprogramma 2007-2011, 19-06-2007.

5.4 Samenvatting en conclusies

In dit hoofdstuk is een diachrone corpusstudie gepresenteerd van 47 parlementaire toespraken van Geert Wilders. Aanleiding vormden observaties in de media waarin wordt gesteld dat het taalgebruik van Wilders door de jaren heen is veranderd. De analyse laat zien dat dit ook geldt voor Wilders' *grammatica*. Wilders' gebruik van complementconstructies waarmee hij zijn perspectief op kwesties weergeeft, blijkt door de jaren heen significant te zijn afgenomen. Deze afname op het tekstuele microniveau is niet gradueel van aard, maar wordt gekenmerkt door een breuk tussen 2006 en 2007. Het is opvallend dat deze breuk in de tijd samenvalt met het veranderen van Wilders' politieke standpunten.

In de semantiek van complementconstructies ligt besloten dat het wel of niet gebruiken van complementatie van invloed is op de mate waarin een spreker ruimte biedt voor discussie. Zodoende vormt de geschetste afname in Wilders' gebruik van complementconstructies een aanwijzing dat Wilders vanaf 2007 minder ruimte is gaan bieden voor discussie. Ik heb bewust gesproken van een *aanwijzing*: om steller te kunnen beweren of deze ontwikkeling zich op het macroniveau van zijn toespraken heeft voltrokken, zouden ook *andere* stilistische middelen op het tekstuele microniveau moeten worden onderzocht die van invloed zijn op de mate waarin er ruimte voor discussie wordt geboden, zoals hedgingtechnieken (Fraser 2010). De casussen in hoofdstuk 3 en 4 hebben immers laten dat het de gezamenlijke inzet van *tal* van stilistische middelen is die indrukken op macroniveau bewerkstelligen. Hier ligt duidelijk een mogelijkheid voor vervolgonderzoek.

Wilders' afnemend gebruik van complementconstructies kan overigens ook met andere ontwikkelingen op het macroniveau in verband worden gebracht. Zo is in hoofdstuk 3 betoogd dat de relatief grote afwezigheid van complementconstructies bijdraagt aan de indruk dat Wilders zijn standpunten op een 'heldere' manier verwoordde. In het licht van die analyse zou het interessant zijn om Wilders' afnemend gebruik van complementconstructies te bestuderen in samenhang met mogelijke ontwikkelingen in het gebruik van andere stilistische middelen die ertoe bijdragen dat iemands taalgebruik in meer of mindere mate als 'helder' wordt gepercipieerd. Een dergelijke analyse zou antwoord kunnen geven op de vraag of Wilders door de jaren heen zijn standpunten op een 'helderder' manier is gaan verwoorden. Voor een dergelijke indruk zou dan ook nog onafhankelijke evidentie moeten worden gevonden (zie paragraaf 2.2.1).

In de analyse van politiek taalgebruik heeft complementatie, net als heel wat andere grammaticaal-stilistische middelen, tot op heden nauwelijks aandacht gekregen (zie ook hoofdstuk 3). De in dit hoofdstuk gepresenteerde analyse laat andermaal zien dat het wel of niet inzetten van complementatie een subtiele formuleringskeuze is die de moeite van het bestuderen waard is. Daarmee

vormt dit hoofdstuk, net als hoofdstuk 3, een pleidooi om in de analyse van politiek taalgebruik meer aandacht te besteden aan variatie op het gebied van grammaticale verschijnselen.

In methodisch opzicht demonstreert dit hoofdstuk dat het van belang is om bij het in kaart brengen van stilistische patronen kwantitatieve en kwalitatieve analyse met elkaar te combineren. Meestal bevatten categorieën die voor taalkundig-stilistisch onderzoek relevant zijn namelijk semantische noties (zie paragraaf 2.2.4), en bij het kwantificeren van dergelijke categorieën komt interpretatie kijken – zoals dit hoofdstuk goed laat zien. Om te onderzoeken of er stilistische verandering is opgetreden in Wilders' gebruik van complementconstructies, zijn eerst *alle* complementconstructies in het corpus geteld. Dat is niet al te ingewikkeld: het kan op basis van vormelijke criteria, en zou waarschijnlijk ook kunnen worden gedaan door automatische zinsontledingsprogramma's als *Frog* (Van den Bosch, Busser, Daelemans e.a. 2007) of *Alpino* (Van Noord 2006).¹⁸⁵ Voor de analyse waren echter niet *alle* complementconstructies relevant: het onderzoek richtte zich niet zozeer op de 'abstracte' categorie van 'complementconstructies', maar concreter op de (semantische) categorie 'gevallen van complementatie met Wilders' perspectief in de matrixzin'. In een tweede analyseronde is daarom voor alle complementconstructies uit het corpus nagegaan of Wilders' perspectief in de matrixzin aanwezig is of niet. Daarbij kwam kwalitatieve analyse kijken: voor sommige complementconstructies moest de vraag of het perspectief in de matrixzin (mede) aan Wilders kan worden toegeschreven worden beantwoord door zinnen in hun context te interpreteren (zie de bespreking van de voorbeelden (18)-(24) in paragraaf 5.3.2). Nadat op deze manier het aantal complementconstructies met Wilders' perspectief in de matrixzin was geteld, bracht een *aanvullende* kwalitatieve analyse bovendien nog vertekeningen in de verkregen kwantitatieve gegevens aan het licht. Op grond van opnieuw de context bleek met een aantal constructies anders te moeten worden omgegaan dan in de aanvankelijke kwantitatieve analyse gebeurd was (zie voor details de bespreking van (32)-(36) in paragraaf 5.3.2). De ontwikkeling in Wilders' gebruik van complementconstructies is al met al dus aan het licht door het combineren van kwantitatieve en kwalitatieve analyse.

Tot slot levert dit hoofdstuk ook nieuwe inzichten en vragen op over het verschijnsel complementatie zelf. Dankzij de corpusanalyse is een verfijnder beeld ontstaan van manieren waarop in complementconstructies het perspectief van een spreker of schrijver tot uitdrukking kan komen. Nieuw is bijvoorbeeld de bevinding dat complementconstructies van het type (18)-(21) (zie paragraaf 5.3.2) blijken de inhoud van de complementzin soms tevens het perspectief van de spreker of schrijver bevatten (vgl. Verhagen 2005a: 104-110). Bovendien

¹⁸⁵ Deze programma's zijn vrij beschikbaar, via respectievelijk <http://ilk.uvt.nl/frog/> en <http://www.let.rug.nl/vannoord/alp/Alpino/>.

is in de analyse een aantal soorten complementconstructies naar voren gekomen die nader taalkundig onderzoek verdienen (zie de bespreking van fragmenten (26)-(29) in paragraaf 5.3.2). Een uitgangspunt van taalkundig-stilistisch onderzoek is dat taalkundige inzichten waardevol zijn voor stilistische analyse. Dit hoofdstuk laat zien dat het omgekeerde evenzeer geldt: stilistische analyse kan een bijdrage leveren aan taalkundige theorievorming.